

Leedu KGB välisluure dokumendid kui lähiajaloo allikas

Nõukogude luure ajaloo uurimine on ka pärast Nõukogude Liidu kokkuvarisemist raskendatud allikate kättesaadamatuse tõttu. Kui julgeolekuorganite repressioone kajastavad dokumendid on osaliselt üle antud Venemaa riiklikule arhiivisüsteemile, siis operatiivtöö toimikud on KGB mantlipärija Venemaa Föderaalse Julgeolekuteenistuse (FSB) halduses. Kiivalt varjatakse ka KGB välisluure materjale, mis on Vene Luureteenistuse (SVR) käsutuses, kus neid on osaliselt saanud kasutada vaid üksikud uurijad, reeglina endised KGB-lased. Kõige rikkalikum kogu praegu uurijatele kättesaadavaid KGB välisluure dokumente (860 toimikut) on säilinud Leedu Eriarhiivis. Need dokumendid annavad ligilähedase ettekujutuse ka ENSV KGB välisluure osakonna töömeetoditest ja dokumentatsioonist, mille aktuaalsem osa on peaaegu täielikult kas Venemaale evakueeritud või hävitatud. Eesti KGB 1. osakonna säilinud 60 toimikust on endises Eesti Riigiarhiivi Filiaalis moodustatud välisluure kollektsioon, kuid see hõlmab vaid ajaliselt varasemat perioodi 1924. aastast kuni 1960ndate aastate alguseni.

Leedu NSV KGB 1. osakonna dokumentidega on vahetult pärast KGB arhiivi ülevõtmist tutvunud välisleedu ajaloolane ja politoloog Romuald J. Misiunas, kes on oma uurimistööst avaldanud ingliskeelse tutvustuse. Teiste leedu ajaloolaste tähelepanu on seni peamiselt köitnud massirepressioonide ja rahvusliku vastupanuvõitluse teema, Leedu KGB välisluure dokumente on uuritud suhteliselt vähem.

Leedu KGB välisluure dokumendid ei ole muidugi säilinud täielikult. Leedu KGB arhiivi ülevõtmise lugu puudulikult teades, võib siiski oletada, et osa arhiivist jõuti Venemaale evakueerida, osa hävitati kohapeal. Viimast kinnitavad purukskiskumise jäljed mitmetel dokumentidel, mis leedu arhivaaride poolt on hiljem uuesti taastatud. Vastandina Eestile on Leedus säilinud just KGB välisluure uuemad dokumendid 1960-1980ndatest aastatest, vaid üksikud dokumendid viivad varasematesse aastatesse. Leedu KGB 1. osakonna allesjäänud toimikud on koondatud ühte temaatiliselt liigendatud nimistusse.

Kuna KGB dokumentatsioon on üldse väga isikukeskne, siis moodustavad suure osa Leedu KGB 1. osakonna dokumentidest (ca 200 säilikut) välismaalaste kohta peetud operatiivtoimikud. Põhiliselt olid vaatluse all leedu pagulased, kuid tegeldi ka teiste Leedut külastanud välismaalastega, samuti langesid välisluureosakonna vaatluse alla mõned Nõukogude Liidust emigreerunud või põgenenud leedulased (näiteks Pranas ja Algirdas Brazinskased). Säilinud operatiivtoimikute maht kõigub mõnest leheküljest mitme köiteni. Veel on Leedu KGB välisluure dokumentide seas säilinud üksikud agenditoimikud, suur hulk temaatilisi operatiivtoimikuid, mis

samuti puudutavad eelkõige leedupagulasorganisatsioone ja pagulustemaatikat, teaduslik-tehnilise luure alast kirjavahetust, direktiivmaterjale ja aruandlust, operatiivtöötajate töövihikuid, raamatupidamise dokumente, z urnaale, kartoteegikaarte jms.

Leedu KGB välisluureosakond oli allutatud NSVL KGB Esimesele Peavalitsusele Moskvas, mis oli KGB raames tervikuna saavutanud suhteliselt suure iseseisvuse. Väliselt demonstreeris seda ka KGB välisluure kolimine omaette peakorterisse Moskva lähedal asuvas Jasenevos 1972. aastal. KGB 1. Peavalitsuse vastavad struktuuriüksused juhtisid erinevaid luuretöö liine liiduvabariikide julgeolekukomiteede välisluureosakondades. Näiteks teaduslik-tehnilist luuret, mille osatähtsus Nõukogude Liidu viimastel aastakümnetel jätkuvalt tõusis, juhtis KGB 1. Peavalitsuse "T" Valitsus. Liiduvabariigi KGB teaduslik-tehnilise luurepunkti juht oli ühtlasi liiduvabariigi KGB 1. osakonna ülema asetäitja. Kuna liiduvabariikide julgeolekukomiteede välisluureosakondade üheks tähtsamaks valdkonnaks oli paguluse jälgimine, siis said nad palju korraldusi KGB Esimese Peavalitsuse 19. osakonnalt, mis tegeleski ainult emigratsiooniga. Suurearvulise leedu emigratsiooni tähtsusele KGB jälitustegevuses viitab ka asjaolu, et 1980ndate lõpus tõusis 19. osakonnas juhtivale kohale leedulane polkovnik Marcinkus. Romuald Misiunase hinnangul olid Leedu KGB 1. osakonnal paguluse jälgimisel suhteliselt vabad käed ja keskuse juhtimisel oli vaid piiratud tähendus. Leedu KGB luurajate "iseseisvus" oli siiski väga tinglik, sest kõik tähtsamad operatsioonid vajasisid keskuse sanktsiooni, samuti tuli keskusesse kinnitamiseks esitada tööplaanid, sealt saadi ka arvukalt direktiive ja uusi ülesandeid. Leedu KGB 1. osakond sai mõnikord korraldusi veel KGB 2. Peavalitsuselt, vastuluurekeskuselt ja ka 5. Valitsuselt, mis võitles "ideoloogilise diversiooniga". Mõnikord tegelesid ühe ja sama pagulasega nii liiduvabariigi KGB kui Moskva keskus (näiteks teadlased Rimvydas Šilbajoris ja Dietrich Loeber.)

Leedu KGB välisluureosakonna struktuur (nii palju kui seda võimaldavad selgitada säilinud dokumendid) ei kujutanud endast siiski luurekeskuse koopiat miniatuurvariandis, sest oli ka töövaldkondi, mis jäid peaaegu täielikult keskuse kompetentsi.

Sinna kuulub ka nn. illegaalide ettevalmistamine, kus liiduvabariikide julgeolekukomiteedel oli vaid abistav funktsioon. Illegaalid olid KGB töötajad, keda saadeti välismaale luuretööle ilma tavapärase diplomaatilise kattevarjuta. Illegaal pidi esinema tõelise välismaalasena, selleks oli ta saanud vastava väljaõppe ning talle oli loodud legendeeritud biograafia, mille paljud faktid vastasid tõsioludele. Illegaale valmistas ette NSVL KGB Esimese Peavalitsuse "S" Valitsus. Leedu Eriarhiivis on säilinud mitu nn. S-liini toimikut, mis annavad mõningase ettekujutuse liiduvabariikide välisluureosakondade funktsioonist nende keerukate ja aeganõudvate luureoperatsioonide ettevalmistamisel. KGB luurekeskust Moskvast huvitas arvukas leedu diasporaa välismaal, kelle biograafiaid loodeti ilmselt kasutada välismaale saadetavatele illegaalidele legendide loomisel. "S" Valitsus tellis Leedu KGB-ilt näiteks hulgaliselt andmeid Ladina-Ameerikas sündinud ja hiljem Leetu repatrieerunud leedulaste kohta. Leedu KGB

välisluurajad varustasid keskust nende leedulaste dokumentidega (näiteks ristimistunnistused), tegid päringuid arhiividele ja käisid isegi küldes perekonnaloolisi andmeid kogumas isikute kohta, keda loodeti kasutada alusena legendeeritud eluloo loomisel (“v kac estve kornevoi osnovy”). Läbi sõeluti sadu isikuid, kellest legendina läksid kasutusele tõenäoliselt vaid üksikud. Oma illegaalide paljastamise kartuses loobuti näiteks nende repatrieerunud leedulaste kasutamisest, kellel oli liiga tihe side oma välismaale jäänud sugulastega. “S” liinis oli Leedu KGB-I koostöö ka teiste liiduvabariikide julgeolekukomiteedega. Huvitav juhtum on Karjala ANSV-s elav Matti Tuohino, kes oli 1951. aastal koos emaga Nõukogude Liitu elama asunud. Tuohino enda teadmata kasutas tema dokumente ja isikuandmeid välismaal tegutsev KGB illegaal. Kuna Petroskoid, kus Tuohino elas, olles vahepeal isegi ajakirja Punalippu vastutav sekretär, hakkas külastama üha enam soome turiste, tegi Karjala ANSV KGB 1970. aastal oma Leedu kolleegidele ettepaneku paigutada Tuohino koos emaga elama Leetu. Kindlasti oli ka leedu repatriantide seas mitmeid, kelle nime all nende endi teadmata tegutses välismaal KGB luuraja, kuid Leedu Eriarhiivi “S” liini toimikutest tegelikult läbiviidud illegaalide luureoperatsioonide kohta lähemat ettekujutust paraku ei saa.

Illegaalide ettevalmistamisel tegi Leedu KGB koostööd ka Nõukogude sõjaväeluure GRU-ga. Näiteks 1. juulil 1971. pöördus Balti sõjaväeringkonna luurevalitsus Leedu KGB esimehe poole palvega hankida neile näidiseid Skandinaaviamaade ja Saksa Liitvabariigi mitmesuguste isikudokumentide kohta.

Kuigi sõjaväeluure oli peamiselt GRU pärusmaa, tegeles sellega mõnevõrra ka KGB. Ka Leedu KGB 1. osakond on pidanud sõjandusluure alaseid toimikuid, kuhu on talletatud välismaal viibinud agentide juhuslikke tähelepanekuid NATO sõjaväeosade, lennuväljade ja sõjalaevade kohta sadamates (peamiselt transiitveoautojuhtide ja meremeeste ettekanded). Spioneerimisülesandeid täitis ka uurimislav “Lev Titov”, mille pardal viibinud agendid ja usaldusisikud püüdsid kirjeldada Karlskrona sõjasadamat. Sõjalise luure eesmärgidel püüdis Leedu KGB ilma suurema eduta rakendada ka paari oma välisagenti, kuid kogu see sõjaväeluure informatsioon jäi, vähemalt Leedu Eriarhiivis säilinud toimikute põhjal otsustades, väga pinnapealseks.

Leedu Eriarhiivi dokumendid annavad ka mingisuguse ettekujutuse Leedu KGB välisluure osakonna agentuurist kodu- ja välismaal. Imekombel on alles isegi mõned 1. osakonna agentide isiku- ja töötoimikud. Näiteks agent “Vitautase” isikutoimik annab detailse pildi Moskva Rahvusvaheliste Suhete Riikliku Instituudi lõpetanud ja Leedu NSV Välisministeeriumisse tööle asunud Gediminas Blaz yse agendiks värbamise kohta 1979. aastal. Värbajaks oli sealjuures sama ministeeriumi töötaja, KGB tegutseva reservi major Medekš a. Peale raportite kontaktivõtust ja värbamisest sisaldab isiklik toimik veel kontrollandmeid vastse agendi kohta, tema iseloomustust ja tema kohta peetud kirjavahetust. Töötoimikus on agendi koostatud ettekanded, kus muuhulgas kirjeldatakse ka end juba iseseisvaks kuulutanud Leedu Vabariigi

välisministeeriumi siseolusid. Agent "Vitautase" toimik viitab ühtlasi, kui tihedalt oli Nõukogude diplomaatiline teenistus seotud luurega: kui tegemist ei olnud otseselt KGB operatiivtöötajaga, kes töötas diplomaadi kattevarju all, siis tegi ka nn. "puhas" diplomaat sageli ikkagi koostööd KGB-ga kas agendi või usaldusisikuna.

Agenditoimikuid on siiski ka Leedu Eriarhiivis säilinud vaid üksikuid ja enamjaolt kajastub agentide salajane koostöö KGB operatiivtoimikutes, kus leidub hulgaliselt agentuurettekandeid ja raporteid ning kirjavahetust ja õiendeid agentide kohta. Alati ei ole neis toimikuis agente otseselt nimepidi mainitud, kuid seal sisalduva informatsiooni põhjal on agentide isikud enamjaolt ikkagi identifitseeritavad. Mingit kokkuvõtlikku statistikat Leedu KGB välisluureosakonna agentuuraparaadi kohta ei ole mul õnnestunud leida, kuid ka ilma statistikat tegemata tuleb toimikutega tutvumisel ilmsiks, et suure osa KGB 1. osakonna agentuurist (s.t. agendid ja usaldusisikud) moodustas intelligents. Teiste osakondade agentuuraparaadis oli intelligentsi osakaal kindlasti tunduvalt väiksem. Sealjuures on kodumaise agentuuri arv välisallikatega võrreldes palju suurem. See on ka enesestmõistetav, sest asusid need inimesed ju otseselt KGB mõjupiirkonnas, välisreisi võimalus oli iseenesest ka üks töötasu vorme salajase koostöö eest.

Välisallikate koostöö astet KGB-ga on palju raskem kindlaks määrata. Leedu KGB välisluure dokumente uurinud Romuald Misiunas on siin üliskeptiline. Ta on arvamusel, et suurem osa välisagentidest on KGB poolt fabritseeritud. Leedu ajaloolane Arvydas Anuš auskas, kes kirjutab praegu raamatut Leedu KGB ajaloo kohta, ei ole seevastu nii hüperkriitilisel seisukohal. Tema hinnangul oli Leedu KGB-l erinevatel aastatel 50 kuni 70 eri rahvusest välisagenti. Näiteks seoses Balti vabadusristlemisega (Baltic Cruise) 1985. aastal kogus Leedu KGB andmeid tervelt hulgalt välisallikatelt, kellest paljud kuulusid USA välisleedu ühiskonna kõrgemasse kihti: agent "Dmitri", USA Leedulaste Ühenduse juhatuse liige New Yorgis; agent "Vilnjale", pagulasajakirjanik New Yorgis; agendid "Muza" ja "Charlotta", teenistujad Philadelphias ja Washingtonis; agent "Baron", üks USA Leedulaste Ühenduse juhte Clevelandis; agent "Š arunas", pagulasajakirjanik Chicagos; agent "Omar", kirjandusteadlane Chicagos ja agent "Parik", tuntud arst Chicagos, kellel oli palju sidemeid pagulastegelaste hulgas.

Osa välisallikatest olid kindlasti vaid nn. usalduskontaktid, sageli naiivsed ja usaldavad inimesed. Mõnikord on märgitud, et informatsiooni saadi ka värbamistöötlaste objektilt. Kuid mitmetel juhtudel kirjeldatakse välisagentide külaskäike Leetu, kus KGB ümbritses neid erilise tähelepanuga ja viis läbi konfidentsiaalseid vestlusi ja instruktaaz e. Sellisel puhul on ilmne, et välisagent pidi endale täiel määral aru andma, millega ta tegeleb.

KGB agentide hindamise skaalal olid kõige kõrgemalt koteeritud ideelistel kaalutlustel tegutsevad agendid. Kuid tavaliselt järgisid välisagendid egoistlikke eesmärke, saades oma teenete eest raha või muid soodustusi. Ühe näitena võib nimetada Läände abiellunud välisagent "Mariat", kes hakkas Torontos pidama reisibürood, mis korraldas välisleedulaste reise Leetu. Enne iga reisigrupi saabumist sai Leedu KGB alati "Marialt" andmeid grupi liikmete kohta. Leedu KGB võimuses oli seevastu agent "Maria" reisibüroole Leedus soodsamate tingimuste loomine.

Mõnikord rakendas KGB oma välisagente ka väga küüniliste ülesannete täitmisel. Näitena võiks nimetada välisagent "Lenat" Lüübekis, kes andis üksikasjalikku informatsiooni 1979. aastal Lääne-Saksamaale ära hüpanud leedu kapteniabi kohta. "Lena" abil oli KGB väga hästi informeeritud kapteniabi majanduslikust kitsikusest ja ka hingelisest masendusest. 1984. aasta KGB tööplaan näeb ette ära kasutada meremehe ebakindlat psüühilist seisundit ja igatsust tütre järele ning "instrueerida välisagent "Lenat" M.-le mõju avaldama tema läbielamiste ja koduigatsuse suurendamiseks". Sama küüniliselt kasutas KGB ka kapteniabi kodumaale jäänud naist, apelleerides mahajäetud naise solvumistunnetele. Takistamaks ärahüppaja töölevõtmist "Vaba Euroopa" toimetusse, püüdis KGB oma agentide turismireise Lääne-Saksamaale ära kasutades jätta kohalikele võimudele muljet, nagu püüaks KGB meremehega ühendust võtta, suurendades nii Lääne-Saksa eriteenistuste umbusku tema suhtes.

Välismaal viibinud või välismaalastega kohtunud KGB agentide raportid võttis vastu operatiivtöötaja, kes kohtus agendiga regulaarselt konspiratiivkorteris. Agent esitas oma tööaruande kas kirjalikul kujul või siis koostas operatiivtöötaja suulise ettekande põhjal kirjaliku raporti. Mõni agent luges oma ettekande ka magnetofonilindile, mille hiljem KGB tehnilised töötajad kirjutusmasinal ümber tippisid. Kirjaliku kuju saanud agentuuraruandel algas juba nagu omaette elu KGB bürokraatlikus paberimaailmas. Esmalt ladestus agentuurteade agendi töötoimikusse, kuid vastavalt operatiivtöötaja korraldusele lisati koopiaid ja väljavõtteid agentuurteadetest ka mitmetesse KGB operatiivtoimikutesse. Mitmesugused üldinformatsioonilised toimikud, mis kannavad mõnikord pretensioonikat pealkirja "Analüüsimaterjalid", sisaldavadki peamiselt agentide ja usaldusisikute ettekandeid, samuti KGB töötajate vestlusi välismaal viibinud isikutega, mis hiljem samuti dokumenteeriti. Vastandina levinud arvamusele, et KGB fabritseeris oma dokumentides agente ja niimoodi "täitis plaani", esinevad need isikud, kellega KGB niisuguseid infokogumise vestlusi läbi viis, KGB toimikutes oma tegeliku nime all, neile ei ole külge kleebitud mingeid agendinimesid ega funktsioone. Agentuurteadetest tehti tavaliselt väljavõtteid ka seal esinevate KGB vaatlusaluste välismaalaste kohta ning lisati need väljavõtted nende isikute kohta peetud operatiivtoimikutesse. Nii võis mõne aktiivsema ja pikemat aega tegutsenud agendi aruannetest jälgi jääda sadadesse KGB operatiivtoimikutesse.

Välismaal viibinud agentide aruanded ei paista tavaliselt silma mingite eriliste luureandmete või

väljanuhitud saladuste poolest. Oma sisu poolest võiks neid rahulikult kõrvutada näiteks VEKSA arhiivi reisiaruannetega. Tervikuna annavad aga need agentide ja usaldusisikute raportid, kus üksikult võetuna nagu midagi erilist ei olekski, küllaltki rikkaliku ja diferentseeritud pildi leedu pagulasühiskonnast. Kui vaadelda näiteks KGB vastuluurevalitsuse poolt koostatud viieleheküljelist küsimustikku, mida operatiivtöötajad pidid kasutama välismaale suunduvate agentide ja usaldusisikute instrueerimisel, siis kipub jääma mulje, et KGB-d huvitas peaaegu kõik: eriti kinnistati tähelepanu Lääne vastuluureteenistuste võimalike aktsioonide hoolikale registreerimisele ja pagulaste tegevuse igakülgsel valgustamisele, kuid huvi tunti ka nõukogude turistidega kokku puutunud välismaalaste aadresside ja muude isikuandmete kohta.

Leedu KGB operatiivtoimikud annavad ka hea ettekujutuse KGB töömeetoditest pagulaste jälgimisel ja informatsiooni kogumisel. Välismaalaste jälgimiseks oli KGB-l väljakujunenud oma kindel menetluste kogum, võiks öelda tööruutin. Tavaliselt oli selleks ajaks, kui otsustati operatiivtoimik avada, vaatlusaluse välismaalase kohta juba mingeid andmeid ja signaale kogunenud. Siin võib näiteks tuua operatiivtoimiku "Ameerika Hääle" töötaja Romas Sakadolskise kohta. Kuigi toimik avati alles 1984. aastal, on sinna lisatud väljavõtteid välisagentide ja välismaal reisinud turistidest agentide ettekannetest juba 1970ndatel aastatel, mis annavad ettekujutuse Sakadolskise poliitilistest hoiakutest.

Operatiivtoimikutesse kleebiti isikut käsitlevad artiklid pagulaspressis, millele enamasti on lisatud venekeelne tõlge. KGB uuris alati oma objekti sidemeid kodumaaga. Selleks tehti päringuid arhiividele ja selgitati välja vaatlusaluse pagulase kodumaal viibivaid sugulasi, püüdes nende seast sobivaid isikuid agentideks värvata. Kui objekt pidas kodumaal elavate sugulaste või tuttavatega kirjavahetust, siis võib toimikust sageli leida nende kirjade mahapildistatud koopiaid või ka konfiskeeritud eksemplare, mis kunagi adressaadini ei jõudnudki. Ulatuslikuma kirjavahetuse korral on selle sisu kohta koostatud eraldi kokkuvõtlikke õiendeid. Objekti tegevuse kohta välismaal saadi peale välisagentide veelgi sagedamini teateid välismaal viibinud nõukogude turistidelt, 1. osakonna agentidelt ja usaldusisikutelt, kelle ettekannetest tehti toimikutesse vastavad väljavõtted.

KGB võimalused avarduvad tunduvalt, kui vaatlusalune isik otsustas külastada kodumaad. Sageli oli see asjaolu ka üldse põhjuseks välismaalase kohta operatiivtoimiku avamisel, mõnikord tegi KGB aga ise pingutusi, et pagulast kodumaad külastama meelitada. Siis käivitus juba hoopis põhjalikum jälitusarsenal. Külastuse eel oli KGB jõudnud koostada täpse agenduur-operatiivsete meetmete plaani, kus välismaalase jälgimine oli detailselt paika pandud ja funktsioonid jagatud. Objekti asus kohe jälgima varjatud jälgimise teenistus (7. osakond), kes esitas põhjalikke raporteid tema liikumiste kohta, millele on sageli lisatud ka salaja pildistatud fotod. Jälgitavale isikule on neis raportis antud veel omaette varjunimi. Inimeste kohta, kellega objekt ka juhuslikult kohtus, on koostatud eraldi õiendid (ustanovkad). Varjatud jälgimise teenistusele sekundeerisid telefonide ja hotellitubade pealtkuulamise teenistused, kelle teated

on samuti lisatud toimikule. Need alati vene keelde tõlgitud teated paistavad silma erilise tehnilise perfektsionismiga: mitmekümneleheküljelised vene keelde tõlgitud stenogrammid on koostatud ka täiesti tühise sisuga hotellivestlustest, dokumenteeritud on ka üksinda hotellitoas viibiva väliskülalise omaette pomisemised (boz e moi jne.), köhatused, olmemürad ja isegi vaikus. Objekti äraolekul otsiti tema asjad salaja läbi (nn. meroprijatie "D") ja pildistati maha tema märkmikke, isiklikke dokumente jm. kaasasolevat kirjandust. Salajastel läbiotsimistel midagi ära ei võetud, kuid sel kombel väljaselgitatud nõukogudevastase kirjanduse levitamist püüti hiljem takistada kas ametlikus korras või agentide kaasabil. Telefonikõnede pealtkuulamine õnnestus KGB-l mõnikord isegi välismaal. Siin võib näiteks tuua jälle Sakadolskise operatiivtoimiku, kus leidub stenogramm tema Ameerikast võetud telefonikõnest raadio "Vaba Euroopa" leedu toimetusse Münchenis, mille Leedu KGB 1. osakonnale edastas NSVL KGB 16. Valitsus.

Varjatud jälgimise ja salajase pealtkuulamisega tegelesid KGB vastavad tehnilised osakonnad, kuid sisulisi otsustusi langetas alati 1. osakonna operatiivtöötaja, kes suunas ka objektiga kokkupuutuvaid agente ja usaldusisikuid ja võttis neilt vastu raporteid. Kuigi iga kõige vähemalgi määral informeeritud välismaalane, eriti pagulane, oli teadlik välisturistide varjatud jälgimisest Nõukogude politseiriigis, siis oli tal siiski psühholoogiliselt raske kahtlustada nuhke inimeste seas, kellest nii mõnigi võis olla hea tuttav varasematelt kohtumistelt välismaal või lausa sugulane. Mõnikord suutsid ka mitmesuguste ametkondade sildi all töötavad KGB tegutseva reservi ohvitserid välismaalastele endast soodsa mulje jätta.

Viimastel aastatel ilmunud endiste KGB-laste (või ka Stasi luurebossi Markus Wolfi) memuaarides valitseb tendents kujutada KGB-lasi eelkõige puhtakujuliste luurajatena, inimõiguslaste ja intelligentsi jälitamisest ja ahistamisest minnakse vaikimisega mööda. Kuigi KGB välisluure otseselt teisitimõtlejate jälitamisega vähe tegeles, olid ka välisluure eesmärgid ja kogu dokumentatsioon samuti ideologiseeritud ja allutatud nõukogulikule must-valgele maailmapildile. Välisvõitlusele pühendunud balti pagulaste jälgimine ja nende tegevuse nurjamispüüded teenisid ju otseselt sama rahvusliku vastupanuliikumise mahasurumise eesmärki, millega Nõukogude Liidu piires tegeles KGB 5. Valitsus ja selle allüksused liiduvabariikides. Mitmeid operatsioone teostasid Leedu KGB välisluureosakond ja 5. teenistus ka ühiselt. Kui KGB 5. Valitsuse ohvitseid jälitasid dissidente sisemaal, siis välismaal kogusid selle teema kohta andmeid ja püüdsid teha vastupropagandat KGB välisluure töötajad. 1977. aasta Belgradi nõupidamise eel, kus kesksel kohal oli inimõiguste küsimus, on Leedu KGB 1. ja 5. osakond ning 2. Valitsus koostanud vastavalt NSVL KGB 5. Valitsuse näpunäidetele operatiivtöö plaani, mis näeb ette välisagentide rakendamist ja Lääne "ideoloogiliste keskuste" vastu suunatud propagandakampaaniat nii kodu- kui välismaal. Siinkohal võiks mainida KGB katseid halvata ja takistada Balti vabadusriblemist 1985. aastal. Juba mitu kuud enne Balti vabadusriblemist ja Balti tribunali 28. märtsil 1985 on Leedu KGB 1. osakond ja 5. teenistus ühiselt koostanud agentuur-operatiivsete ja kontrapropagandistlike meetmete plaani nende ürituste tagasitõrjumiseks. Leedu luuretootajate plaan imponeerib küll seal rakendatavate välisagentide hulga poolest (13, neist kaheksa KGB 1. osakonnast, neli 5. teenistusest ja üks

Leedu KGB vastuluurevalitsusest), kuid tegelikult ei suutnud ka KGB välisluure ja ideoloogilise diversiooni osakondade ühispingutused balti pagulaste meeleavaldusi märkimisväärselt halvata.

Leedu KGB 1. osakonna ja 5. teenistuse ühistöös kulges ka Vilniuse ülikooli juures alates 1973. aastast korraldatavatele lituanistika kursustele saanud noorte välisleedulaste jälgimine ja "läbitöötamine". Lituanistika kursused noortele välisleedulastele kujutasid endast analoogi VEKSA poolt noortele väliseestlastele korraldatud kultuuriseminaridele, paraku ei ole aga Eestis säilinud selliseid KGB töödokumente nagu operatiivtoimik "Kursanty" Leedu Eriarhiivis. Kursuste KGB kõõgipoolt valgustavast toimikust ilmneb, et see oli lahutamatult seotud ürituse kultuuripoolega, kuna paljud seminari juhtivad lektorid olid KGB agendid ja tegutsesid otseselt KGB tööplaani järgi. 1984. aastal Vilniuse ülikooli juures korraldatud lituanistika kursustel osalesid kolm KGB tegutseva reservi ohvitseri: Kõrgema ja Keskerihariduse ministeeriumi esindaja Vilkuotis, välisministeeriumi esindaja Medekš a ja ühingu "Teviš ke" (VEKSA sõsarühing Leedus) esindaja Bitinaitis. Veelgi paremad võimalused kursuslastele lähenemiseks olid nendega kursuste raames tegelevatel KGB mittekoosseisulistel töötajatel: üheksal agendil, kolmel usaldusisikul ja ühel värbamiskandidaadil. Sealjuures olid kaks agenti "Vingis" ja "Tomas" ülikooli õppejõud, kes otseselt juhatasid kursust. Agendid püüdsid vestluste käigus välja selgitada kursuslaste suhtumisi ja muljeid Nõukogude Leedust, nende poliitilisi vaateid ja tutvusringkonda, samal ajal kui KGB operatiivtöötajad salaja tuhnisid nende asjades, mis toimikus on samuti hoolikalt dokumenteeritud.

Nende kursuste efektiivsust KGB seisukohalt aitab hinnata Leedu KGB 5. teenistuse ülema polkovnik Baltinase pikem 1984. aasta detsembris koostatud tagasivaade. Baltinas nendib, et kursuse algaastatel saavutati noorte pagulaste ajupesuga tuntavat edu: kursuslased korraldasid välismaal fotonäituse Nõukogude Leedust ja esinesid ka muidu positiivsete ettekannete ja artiklitega, mis kutsusid esile pagulaste vanema põlvkonna vihapurske. Ka olevat õnnestunud kaks lituanistika kursustel osalenud noormeest KGB agentideks värvata. Kuid leedu pagulus muutis kiiresti oma hoiakut ja 1970ndate aastate teisest poolest peale hakati Leedu saatma eelnevalt hästi instrueeritud noori, kes kasutasid kursusi eelkõige informatsiooni hankimiseks ja rahvusliku propaganda tegemiseks Leedu opositsioonilest meelestatud ringkondades. Mitmed kursuslased puudusid loengutelt, püüdsid salaja pääseda välismaalastele suletud piirkondadesse ja tegid korduvalt katseid sõlmida koduleedulastega fiktiivvabielusid. Positiivsete artiklite ja intervjuude andmisest kursuslased reeglina keeldusid, pärast välismaale tagasi pöördumist asusid aga mitmed endised kursuslased juhtivatele kohtadele antikommunistlikes organisatsioonides. Seetõttu oli KGB vahepeal isegi sunnitud lituanistika kursuste korraldamise lõpetama, 1984. aasta kursused olid aga eriti hoolikalt ette valmistatud ja toimusid kõrgendatud valvsuse tingimustes.

Leedu KGB 1. osakond võttis samuti üle välismaale pääsenud teisitimõtlejate jälgimise, kellega varem olid tegelnud nende kolleegid 5. teenistusest. Ilmekas näide selle kohta on

operatiivtoimik "Dekadent", mille Leedu KGB 1. osakond avas 1977. aastal USA-sse siirdunud dissidentliku kirjaniku Tomas Venclova kohta. Leedu KGB välisluureosakond püüdis oma agentide abil jälgida Venclova tegevust välismaal ja levitada tema kohta desinformatsiooni, et teda pagulasringkondade silmis kompromiteerida, Leedu KGB 5. teenistus lõi aga usaldussidemed tema kodumaale jäänud naisega. Manipuleerides igatsusega kojujäänud tütre järele, ei olnud KGB-l raske Venclovale emotsionaalset survet avaldada. Venclova hingeseisundit aitas KGB jaoks kontrollida veel välismaale sõitnud agent "Harris", loomulikult luges KGB ka poeedi kirju kodustega, mille koopiad on samuti talletatud toimikus.

Võiks küsida veel Leedu KGB välisluure tulemuslikkuse üle pikemas ajalisel perspektiivis. Varasema perioodi kohta on leedu tš ekistid ise ajaloolisi materjale kogunud. Leedu KGB poolt sõjaeelsest perioodist kogutud ajalooliste materjalide kõrval võib esile tõsta masinakirjalist Leedu KGB välisluure sõjajärgseid aastakümneid kajastavat ülevaadet: "Kratkij obzor operativnoj dejatel`nosti I-go otdela KGB Litovskoj SSR za 1945-1965 gody", mis üsna kiretus ja objektivistlikus vormis kirjeldab luureoperatsioone välismaal. Külma sõja perioodil harrastas KGB eriti ründavat stiili ja oli sealjuures tihti edukas. 1945. aasta suvel röövis KGB operatiivgrupp Saksamaa läänetsoonist kindral Patras Kubiliunase, kes uimastati kloroformiga ja toimetati Ida-Berliini ning sealt edasi Leetu, kus ta ülekuulamistel andis ulatuslikke tunnistusi leedu pagulaste kohta. Edukad olid ka vastuluureoperatsioonid, millega tegelesid kõikide Balti liiduvabariikide julgeolekukomiteed sõjajärgsetel aastatel. Ka hiljem õnnestus Leedu KGB-l mitmed agendid infiltreerida juhtivatele positsioonidele leedu pagulaskonnas, naastes Leetu esinesid nad paljastustega, mis kutsusid esile segaduse leedu pagulaskonnas (agendid "Orest" ja "Tuvim").

Kuid juba alates 1960ndatest aastate lõpust, mil esmatähtsaks muutus ideoloogiline võitlus, need klassikalise luure meetodid, mida KGB oma loomisajast peale väga hästi valdas, enam nii edukalt ei toimunud. Sellele juhib muuhulgas tähelepanu ka Eesti KGB 1. osakonna ülem polkovnik Paul Toom oma kirjas leedu kolleegidele 29. veebruaril 1988, kus ta nendib, et KGB peatähelepanu on olnud suunatud pagulasorganisatsioonidesse agentuursele sisseimbumisele ja informatsiooni hankimisele, kuid see ei vii kuhugi, kuna samal ajal vastane võidab ideoloogilises sõjas enda poole järjest suuremaid inimhulki. Nn. aktiivsed meetmed ja propagandasõda olid aga kogu aeg olnud KGB tegevuse kõige nõrgem külge.

Mitmed juhtivad KGB ohvitserid (Oleg Gordijevski, Oleg Kalugin) on väitnud, et Breznevi ajastul haaras stagnatsioon ka KGB välisluuret. Ka Leedu KGB välisluure toimikutest jääb mulje, et töö jätkus sissesõidetud rööbastes, hoolikalt vormistati toimikuid, mis tegelikult ei viinud mitte kuhugi. Erandiks on vaid teaduslik-tehniline luure, mille osatähtsus KGB süsteemis vaadeldaval perioodil tõusis ja kus saavutati ka olulisi tulemusi, mida aga Nõukogude majandussüsteemi ebaefektiivsuse tõttu tavaliselt ei suudetud rakendada seeriatootmisse.

Põhimõttelisi muudatusi KGB töös ei jõudnud tuua ka lühiajaline perestroika periood, mida on võimalik jälgida Leedu KGB kuni 1991. aastani säilinud dokumentide põhjal. Eeldatavad rahvuslikul pinnal tekkinud lahkavused leedulastest ja venelastest julgeolekuohvitseride vahel neis dokumentides küll ei kajastu. KGB jätkas oma luuretegevust ka Nõukogude impeeriumi viimastel aastatel, kuid ei suutnud enam sündmuste käiku oluliselt mõjutada. Kohati olid Leedu KGB-l leedu rahvuslaste jälgimiseks vägagi soodsad positsioonid. Leedu KGB välisagent "Graatsia" sai Sajudise USA informatsiooniagentuuri direktoriks. 1990. aastal tegutses "Graatsia" juba Leedus, olles Leedu Ülemnõukogu informatsioonikeskuse direktor ja Landsbergise usaldusalune. 1990. aasta suvel on Leedu KGB 1. osakond maksnud "Graatsiale" informatsiooni eest 1000 USA dollarit. Peale rahahimu sundis "Graatsiat" jätkuvale koostööle KGB-ga ka hirm paljastamise ees.

Leedu KGB mitmed agendid said Sajudise aktiivseteks liikmeteks ja edastasid jätkuvalt KGB-le informatsiooni. Näiteks agent "Jurgis", üks Sajudise juhtivatest liikmetest, viibis 1989. aasta kevadel USA-s, kus ta kohtus paljude ameerika teadlaste ja leedu pagulastega. Tagasi saabunud, koostas ta Leedu KGB 1. osakonnale aruka analüüsi USA sovetoloogide hinnangutest perestroikale ja leedu paguluse hoiakutest Sajudise suhtes.

Ka selliste perestroika aastatel tekkinud uute institutsioonidega nagu Kultuurifond ruttas KGB koostööd tegema. 31. juulil 1987 on Leedu KGB esimees Eismuntas koostanud pöördumise Leedu Kommunistliku Partei Keskkomiteele, milles ta juhib tähelepanu leedu pagulaste valduses olevatele suurtele kunstiväärtustele ja lisab sellele nimekirja USA leedulastest, kes soovivad ära anda oma kunstikogud, muud kollektsioonid ja arhiivid. Nüüd tagantjärele võiks ju KGB-d isegi kiita tema ponnistuste eest välismaal asuvate kultuurivarade kodumaale toomisel, kuid Leedu KGB ei tegutsenud sealjuures sugugi mitte ainult kultuuripoliitilistel kaalutlustel: materiaalsete ja vaimsete väärtuste kogumise kõrval loodeti välisleedulaste kaasamisega Kultuurifondi tegevusse neid eemale hoida "reaktsiooniliste formeeringute" tegevusest ja tugevdada nende välisleedulaste positsiooni, kes pooldasid Leeduga kultuurisidemete arendamist.

Koos süveneva demokratsiseerumisprotsessiga ja Nõukogude Liidu lagunemisega lõppesid ka kõik KGB püüdlused perestroika olusid oma taktikalistes huvides ära kasutada läbikukkumisega. Hästi illustreerib seda eelpoolkirjeldatud Tomas Venclova toimik. Juba 1988. aasta juunis ei suutnud Leedu KGB enam takistada Venclova külaskäiku Moskvasse ja Leningradi ning 1991. aasta aprillis oli Leedu KGB koguni sunnitud tegema ettepaneku ennistada Venclovale Nõukogude kodakondsus, millest viimane küll vaevalt enam huvitatud oligi. Selle kirjaga toimik "Dekadent" ka lõpeb.

Kuna Eesti KGB värskemad operatiivtoimikud (kui enamjaolt väheütlevad väljasõidutoimikud kõrvale jätta) on kadunud, siis omandab igasugune Eestit puudutav materjal Leedu KGB toimikutes erilise tähenduse. Paraku ei maksa siinkohal eriti suuri lootusi hellitada, sest peamine teabevoog KGB bürokraatlikus maailmas liikus vertikaalset telge pidi Moskva keskuse ja liiduvabariigi KGB vahet. Nn paralleelset telge pidi on liiduvabariikide julgeolekukomiteed põhiliselt omavahel informatsiooni vahetanud. Mõningatel juhtumitel tegelesid Leedu ja Eesti KGB 1. osakonnad ka ühiste "objektidega". Siin võiks mainida läänesaksa ajakirjanikku Marianne Butenschöni, kellele ühiselt püüti ideoloogiliselt positiivset mõju avaldada ja KGB mõtteviisile tüüpiliselt selgitada välja tema võimalikke sidemeid Lääne eriteenistustega. Leedus korraldas Butenschöni liikumisi ja kohtumisi agent "Marius".

Eesti KGB tegevust puudutavad ka keskusest alla saadetud direktiivmaterjalid, mis kehtisid ühiselt kõikidele julgeolekukomiteedele ning välismaal tegutsevate KGB residentide teated, mida vastavalt teemale saadeti sageli tutvumiseks kõigile Balti liiduvabariikide julgeolekukomiteede luureosakondadele ja mis Leedu Eriarhiivis on säilinud. Eriti palju on eestlastest juttu KGB Helsingi residentide telegrammides, mis Moskva KGB keskuse korraldusel saadeti edasi tutvumiseks Balti liiduvabariikide julgeolekukomiteedele. Mingit erilist luureinformatsiooni KGB residentide telegrammid ei edasta. Tavaliselt on neis juttu eesti poliitikute ja kultuuritegelaste avalikest esinemistest, ka Lääne ajakirjanduse ja riigitegelaste avaldustest Balti sündmuste kohta perestroika ajal.

Omavahel vahetati ka informatsioonilisi materjale pagulaskonna tegevuse kohta. Nii on Eesti KGB 1. osakonna ülem Torpan saatnud 8. aprillil 1977 leedu kolleegidele tutvumiseks Ants Kippari Lüneburgis peetud ettekande inimõiguste rikkumisest Balti riikides venekeelses tõlkes. Eesti KGB 1. osakond on Leedu KGB-le ka hiljem saatnud mitmeid informatsioonilisi õiendeid eesti paguluse kohta. Tavaliselt järgivad need õiendid nõukogulikke ideoloogilisi stampe ega sisalda mingeid konkreetseid andmeid Eesti KGB agentuur-operatiivse tegevuse kohta. Tõelist huvipakkuvat luureinfot edastas Eesti KGB vaid keskusele.

Indrek Jürjo